

Հրաչիկ Միմոնյան, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I (1905 թ. հունվար-1906 թ. օգոստոս), Երևան, Հայագիտակ, 2003, 816 էջ; գիրք II (1906 թ. օգոստոս-1907 թ. հուլիս), Երևան, Հայագիտակ, 2003, 764 էջ; գիրք III (1907 թ. հուլիս-1908 թ. ապրիլ), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009, 1128 էջ; գիրք IV (1908 թ. ապրիլ-1912 թ. սեպտեմբեր), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2010, 1204 էջ; գիրք V (1912 թ. սեպտեմբեր-1914 թ. օգոստոս), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013, 1296 էջ:

Հայ պատմագիտական միտքը և մասնավորապես հայկական ազատամարտի պատմագրությունը հարստացան ծանրակշիռ և մնայուն ձեռքբերումով: Լույս տեսավ նշանավոր պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հրաչիկ Միմոնյանի երկարամյա աշխատանքի արդյունքներն ամփոփող՝ հայկական ազատագրական շարժումների պատմությանը նվիրված հինգհատորյակը:

Հր. Միմոնյանի բազմաբնույթ և բազմաժանր գիտական ժառանգության գլուխգործոցը գրախոսվող աշխատությունն է, որն աչքի է զարնում ադրյուրագիտական հարուստ հենքով, հարցադրումների բազմազանությամբ և պատմագիտական համոզիչ հայեցակարգերի շրջանակում՝ դրանց սպառնիչ պատասխանների որոնման ձգտումներով: Մենագրությունը շարադրված է անկողմնակալ դիրքերից, որտեղ հեղինակի պատմագիտական մոտեցումները խարսխվում են փաստերի քննական խոր վերլուծության վրա:

Փորձենք ամփոփի ներկայացնել այն նորն ու գնահատելին, որ հայ պատմագիտության մեջ ներմուծում է Հր. Միմոնյանի հինգհատորյակը: Առաջին գրքում նա վերլուծում է Ռուսական առաջին հեղափոխությունից հետո ծայր առած իրադարձությունները մինչև 1906 թ. օգոստոս: Այս կարճատև ժամանակահատվածի պատմությունը սովոր հատորով ներկայացնելն ինքնին վկայում է այն ընդգրկուն մոտեցման մասին, որը որդեգրել է հեղինակը: Նրա հայացքից չի վրիպել հայ քաղաքական մտքի ակունքներին առնչվող ոչ մի իրադարձություն:

1904-1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմը, որին հետևեց 1905-1907 թթ. Ռուսական առաջին հեղափոխությունը, տարաբնույթ ընկալումների տեղիք տվեց քաղաքական տարբեր կազմակերպությունների կողմից: Հեղինակն իրավամբ նկատում է, որ թե՛ ռուսական հեղափոխական և թե՛ Ս.Դ. Հնչակյան և ՀՅ Դաշնակցություն կուսակցությունները Ռուսաստանի պարտությունը դիտում էին որպես ինքնակալության կործանման նախաշեմ՝

միաժամանակ չժխտելով դրա բացասական հետևանքները ռուս աշխատավոր ժողովրդի համար: ՀՅԴ-ն գտնում էր, որ կովկասահայությունը չպետք է նպաստի ռուսական զենքի հաղթանակին, քանզի դեռևս թարմ էր 1903 թ. հակահայկական ձեռնարկումների թողած տհաճ տպավորությունը: Դրան զուգընթաց պետականամետ դիրքորոշում էր դրսևորում հայ հոգևորականության մի մասը, ինչը արժանանում է հեղինակի հիմնավոր քննադատությանը:

Կարևոր է նաև այն, որ հեղափոխական շարժման սկզբնավորումը Հր. Միմոնյանը ներկայացնում է ինքնակալության վերին օղակներում ծավալված իրադարձությունների և առաջադեմ ուժերի՝ Ռուսական հեղափոխության նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքի համայնապատկերի վրա: Այնուհետև նա անդրադառնում է հեղափոխական շարժման կովկասյան դրսևորումներին, ցույց տալիս տարբեր ազգությունների հասարակական շերտերի տրամադրվածությունը հեղափոխության հանդեպ:

Բացահայտելով ինքնակալության քաղաքականության նրբերանգները՝ հեղինակը մեկնաբանում է դրա հետևանքով 1905-1906 թթ. Կովկասում սանձազերծված հայկական կոտորածների պատճառներն ու հետևանքները:

Անշուշտ, համառոտ գրախոսության սահմաններում հնարավոր չէ ներկայացնել Հր. Միմոնյանի բոլոր նոր մտտեցումները, որոնք ի հայտ են գալիս պատմագիտական հայեցակարգերի տեսքով: Ավելացնենք միայն, որ վեր հանելով կովկասյան արյունալի իրադարձությունների ամբողջ շղթան՝ նա անդրադառնում է նաև դրանց ազդեցությանն Արևմտյան Հայաստանի ազատագրական շարժման վրա:

Մենագրության երկրորդ գիրքը սկսվում է թուրք (թաթարական)-հայկական ընդհարումների ավարտական փուլի քննությամբ (Ղարաբաղ, Սուրմալու, Զանգեզուր): Հեղինակի ամբողջ շարադրանքը հազեցված է այն գաղափարով, որ հայ ժողովուրդը պետք է ապավինի սեփական ուժերին: Այս գրքում նա մեծ տեղ է հատկացրել տվյալ ժամանակաշրջանում հասարակական մտքի հետազոտությանը՝ ջանալով ճշգրտել հայի հոգեբանական նկարագիրը, միտք, որն ամբարված է հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմության հոլովոյթում: Հետաքրքրություն են ներկայացնում և խիստ այժմեական են Հայկական հարցի շուրջ Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական շրջանների տեսակետները, որոնք Հր. Միմոնյանի ուշադրության կենտրոնում են: Նա քննական վերլուծության է ենթարկում գոլիցինյան հակահայկական քաղաքականության ակունքները և դրանից Ռուսաստանի կառավարական շրջանների հրաժարվելու պատճառները: Այս առնչությամբ նա առաջին անգամ է հիմնավորապես բացահայտում Կովկասի փոխարքա Ի. Վ. Վորոնցով-Դաշկովի հայասիրական գործունեությունը: Սույն գրքում հեղինակը նշանակալից տեղ է հատկացնում նաև հայ ազգային կուսակցությունների գաղափարական պայքարի դրվագներին, նրանց որդեգրած

ռազմավարական և մարտավարական ուղղությունների քննությանը:

Աշխատության երրորդ գրքում Հր. Միմոնյանն անդրադառնում է 1907-1908 թթ. հայ ժողովրդի երկու հատվածների կյանքում տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձություններին, զուգահեռաբար մշակում հայ հեղափոխական կուսակցությունների գործունեության գնահատման հայեցակարգեր: Այսպես, եթե պարսկական հեղափոխությանը հայ քաղաքական ուժերի մասնակցության առնչությամբ հեղինակի դիրքորոշումը դրական է, ապա նա անվարան ժխտողական վերաբերմունք է ցուցաբերում երիտթուրքերի հետ ՀՅԴ-ի համագործակցությանը, որն ի վերջո արևմտահայության համար աղետալի հետևանքներ ունեցավ:

Մենագրության չորրորդ գիրքն ընդգրկում է 1908-1912 թթ. իրադարձությունները, որոնց թվում հատուկ քննության է առնված 1909 թ. կիլիկիահայության մեծ աղետը: Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է նաև կովկասահայության խնդիրներին ինքնակալության հալածանքների պայմաններում: Միաժամանակ նա բացահայտում է պարսկական հեղափոխության խորքային գործընթացները: Խիստ այժմեական են նոր փաստերի հիման վրա զանազան հիմնախնդիրների նրա մեկնաբանությունները, որոնք վերաբերում են, օրինակ, այսպես կոչված «Դաշնակցության գործին» և դրա ավարտին, սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների գործունեությանը հեղափոխական վերելքի պայմաններում և այլն:

Մենագրության հինգերորդ գիրքն ընդգրկում է Հայկական հարցի վերաբացման պատմությունը: Հր. Միմոնյանը մեկնաբանում է հարցի վերաբացման ամբողջ շղթան, բացահայտում այն շահագրգռվածությունները, որ դրսևորում էին Ռուսաստանը և նրա դաշնակիցները: Քայլ առ քայլ նա լուսաբանում է մեծ տերությունների մոտեցումները: Ազատագրական շարժումների պատմագրության մեջ նա թերևս առաջինն է, որ հանգամանալից վերլուծում է Հայկական հարցի վերաբացմանն առնչվող բազմաբնույթ հիմնախնդիրները: Համակողմանիորեն ներկայացնելով Հայկական հարցի շուրջ ընթացող մեծ տերությունների դիվանագիտական խաղերը՝ հեղինակը ցույց է տալիս Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրը բարեհաջող ավարտին հասցնելու համար Ռուսաստանի կառավարության ջանքերը:

Եզրափակելուց առաջ շեշտենք, որ Հր. Միմոնյանի հինգ գրքից բաղկացած սույն մենագրությունն աննախադեպ է մի քանի առումներով:

Առաջին: 1905-1914 թթ. հայոց պատմությունը հեղինակը ներկայացնում է համակողմանիորեն. նրա տեսադաշտից չի վրիպել քննարկվող ժամանակաշրջանի քաղաքական-հասարակական ոչ մի կարևոր իրադարձություն:

Երկրորդ: Պատմական անցքերը գնահատելով անկողմնակալ դիրքերից՝ նա նոր ուղիներ է մատնանշում անցյալի իրադարձությունների ապաքաղաքական գնահատման համար:

Երրորդ: Հեղինակը դեպքերը շարադրում է աշխարհաքաղաքական

գործընթացների համայնապատկերի վրա, բացահայտում Հայկական հարցի նկատմամբ մեծ տերությունների դիրքորոշումների էությունը և նրանց ձգտումները:

Չորրորդ: Հեղինակը ցույց է տալիս այն խորքային դրդապատճառները, որոնք աստիճանաբար հանգեցրին հայոց մեծ ողբերգությանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

Չենք կարող անտեսել մի էական հանգամանք ևս. աշխատությունը շարադրված է ոչ միայն գիտական բարձր մակարդակով, այլև պարզ ու հստակ, կենդանի և պատկերավոր լեզվով: Այս իրողությունը մենագրությունը դարձնում է դյուրըմբռնելի յուրաքանչյուր ընթերցողի համար:

Նշենք նաև, որ հինգհատորյակը հրատարակված է տպագրական բարձր մակարդակով: Ի դեպ, վերջին երեք գրքերը լույս են տեսել «Գալուստ Կիլպենկեան հիմնարկության» հոգողությամբ:

Ակադեմիկոս Սիմոնյանի «Ազատագրական պայքարի ուղիներում» աշխատությունը նոր խոսք և ծանրակշիռ ներդրում է հայ պատմագիտության մեջ, որը, մեր կարծիքով, գիտական սխրանք է՝ ի ծառայություն ոչ միայն ժամանակակիցներին, այլև հետագա սերունդներին:

ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ